

SANAT TARİHİ KAPSAMINDA KÜLTÜREL ETKİLEŞİM PROBLEMİ

Doç. Dr. Lale AVŞAR*

Öz

Sanat Tarihi biliminde kültürel etkileşim problemi pek çok konu ve alanla ilgili gündeme geldiği gibi Ortaçağ İslam seramik sanatının muhtevasında da önemli yere sahiptir. Kaynaklarda ağırlıklı Bizans ve Çin seramik sanatlarıyla yaşanan etkileşimler dile getirilmekteyken nispeten yakın zamanlarda Horasan ekolü de konuşulmaya başlamıştır. Daha çok görsel benzerlik ve teknik uygulamalardaki örtüşmeler üzerinden ele alınan bu konunun aslında çok daha geniş çerçeveye sahip olduğu yakından irdelenince anlaşılmaktadır. Araştırmada insanlık tarihinde yaşanan kültürel etkileşimlerin Rus bilim insanı L. Gumilev'un *etnogenez* teorisi kapsamında değerlendirilmesi yapılmış, bunların *dikey* ve *yatay* olmak üzere iki kavramsal şekle sahip olduğu belirlenmiştir.

Sanatsal üretimlerde yaşanan etkilenme veya benimsenme gibi olayların çözümlenmesinde faydalı olabilecek bu bilgiler dışında estetik değer kavramı da gündeme getirilmiş ve ilgili hususlara değinilmiştir. Tarihte yaşanmış olan olası etkileşim problemi araştırmalarında veri yetersizliği en sık karşılaşılan durum olduğundan olayların *tersten çözüm* yöntemi teklif edilmiş ve genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bilimsel kurgu ve muhakeme yoluyla yürütülen araştırmada varılan sonuçların varsayım niteliği taşıdığı ve çeşitli somut örnekler üzerinden tecrübe edilerek onaylanması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Kültürel etkileşim, Etnogenez, Pasiyonerlik, “Dikey” ve “Yatay” etkileşimler.

THE PROBLEM OF CULTURAL INTERACTION IN THE CONTEXT OF ART HISTORY

Abstract

In the science of art history, the problem of cultural interaction has been raised in many subjects and fields, and it has also an important place in the content of Medieval Islamic ceramic art. Although the interactions experienced with Byzantine and Chinese ceramic arts are mostly mentioned in the literature, relatively recently the Khorasan school has also begun to be discussed. When examined closely, it is understood that this issue, which is mainly addressed in technical applications through visual similarities and overlaps, actually has a much wider framework. In the study, cultural interactions experienced in human history were evaluated within the framework of the *ethnogenesis* theory of Russian scientist L. Gumilev and it was determined that these interactions had two conceptual forms: *vertical* and *horizontal*.

Apart from this information, which might be useful in resolving of cases such as interaction or adoption experienced in artistic productions, the concept of aesthetic value was also raised and related issues were addressed. Since lack of data is the most common situation in studies of possible interaction problems that have occurred in history, the *reverse solution method* was proposed and an attempt was made to explain it in general terms. The results of the study conducted through scientific fiction and reasoning are hypothetical and these results need to be confirmed by experiencing through various concrete examples.

Keywords: Cultural interaction, *Ethnogenesis*, Passionarism, “Vertical” and “Horizontal” interactions.

* Akdeniz Üniversitesi. Orcid No: 0000-0002-8990-9767, e-mail: lale_avsar@hotmail.com

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 16.01.2021

Sayfa Sayısı: 436-449

Makale Kabul Tarihi: 03.03.2021

Giriş

İslam sanatı müfredatında yer alan İslam seramik sanatının ait olduğu çatıyla ortak akıbeti paylaşması öteden beri olağan bir hal almıştır. Oysa diğer sanatsal gelenekler arasından kendine özgü kader ve sürece sahip olduğu O. Grabar tarafından da belirtilmiştir (Grabar, 2010: 177). Yayınlandığı tarihten itibaren temel kaynak niteliği kazanan kavramsal çalışmada İslam sanatının oluşumunu¹ genellemeğe çalışan bu bilim insanına göre Roma, erken Bizans ve İran sanatlarında bulunan “prototiplerin...birer dönüşümü veya alıştırmāsından” ibaret olduğu kabul edilebilen Erken İslam sanatında seramik üretimi istisnai duruma sahiptir (Grabar, 2010: 177-188). Bu önemli iddianın doğruluğu mevcut üretimin yukarıda bahsi geçen üç ana kökenden farklı bir kökene dayanmasıyla ilişkilidir². Ne yazık ki Sanat Tarihi bilimi ekolünde yerleşmiş geleneğe göre bu köken ya göz ardı edilmekte ya da etkisi mümkün mertebe küçümsenmeğe çalışılmaktadır³.

Kültürlerin karşılıklı etkileşimi tarih öncesinden günümüze kadar varlığını sürdüren ve kimi uzmanlara göre melez oluşumların ortaya çıkmasını sağlayan bir olaydır (Gülmez, 2011: 9). Bir kere kabul edilen bu melezlik orantısal değerinin boyutu konusunda düşünceleri ve olasılıkları da beraberinde getirmektedir. Kültürleri melez olan ve olmayan şeklinde gruplandırmak mümkün değilse, o zaman çok ya da az melez olanlar şeklinde mi gruplandırmak lazım? Özünde son derece geniş içeriğe sahip olan *kültürel melezlik* veya etkileşim kavramı aynı zamanda politik siparişlere geçiş sağlayan kapı niteliği de barındırır. Bu sayede istenen mevzuat dış etkilerin sonucu ilan edilerek belli kültür veya sanatın değersizleştirilmesi ve özgünsüzleştirilmesi sağlanabilir⁴. İçeriğin bu kaygan yapısına dikkatini çeken M. Baxandall kültürel etkileşim kavramını “kaypak bir tanım” şeklinde yaftalamış ve asıl önemli olanın bu başlığın arkasında duran gerçeklerden ibaret olduğunu vurgulamıştır (agy.,1985: 58-62).

Varlığı boyunca sürekli değişen dış ve iç koşullara ayak uydurmak dürtüsünden ileri gelen dinamik yapısı sayesinde kültürlerin karşılıklı etkileşimi doğal bir süreç olarak görülmektedir

¹ Burada Oleg Grabar İslam Dünyasının ilk 300 yılını kastetmektedir,

² Yazarın kastettiği Türk kültür geleneğidir, lakin burada dikkate alınması gereken önemli husus tarihi İran coğrafyasında gelişen kültürlerin de tek Fars kimliğini temsil etmemesidir (Grabar, age., s. 188). Daha Rudenko tarafından belirtilen bu realite söz konusu topraklarda iki büyük etniğin tarih öncesi çağlardan itibaren beraber yaşaması ve devlet idaresinde dönüşümlü olarak temsil edilmesiyle ilişkilidir (agy., 1968: 15, 52). Söz konusu durum *İran kültürü* kavramına da mal edilerek problemin bu şekilde ele alınmasını gerektirir. Bu nedenle İslam geleneği çerçevesinde iştirak eden Türk kültür kaynağından söz edildiğinde onu sadece Horasan ve Avrasya topraklarıyla sınırlamamak, günümüz İran’ın coğrafi sınırları içindeki varlığını da kabul etmek zorunludur. Aksi halde Ortaçağ ve bilhassa İslam kültürü konusuna dair bilimsel çıkarımların doğruluk oranı hem yetersiz kalacaktır.

³ Prototürk ve Türk halklarını Paleolitik çağlardan itibaren yaşadığı coğrafyaya yüzyıllar boyunca hâkim olan Rus devlet geleneğinde Türk kelimesinin yasaklamasını ve kullanımdan kaldırılması buna en bariz örnektir. Gerçi adil olmak gerekirse nispeten yakın zamanlarda bu konunun kaçınılmaz gerçekliği Batı’nın ilgili bilim camiasını harekete geçirmeğe başlamış ve klasik yaklaşım yavaş yavaş terk edilmeğe başlamıştır (Canfield, 1991).

⁴ Benzer durumu Türk kelimesinin yasak olduğu Sovyetler Birliğinde Türk kültürü yaşamıştır.

(Петрова, 2016: 72-73)⁵. İlk bakışta beğenme-benimseme eylemi olarak algılanan kültürel/sanatsal etkileşimler somut örnekler üzerinden irdelendiğinde her özel durumun kendine has bir şekilde cereyan ettiği görülmektedir. Toplumsal devingenlere dayandığı ve sonsuz çeşitlilikte gerçekleştiği bu olayların objektif yapısı mevcut mudur? Veya başka bir deyişle neyin, ne zaman ve ne sebeple sahipleneceği sorusunun cevabı bilinir mi? Diğer taraftan sahiplenme kesin olarak tespit edildiği halde rasyonel metodoloji geliştirilerek onun sanatsal etkisi veya barındırdığı sanatsal içerik ölçümlenebilir veya ileriye dönük öngörülebilir mi? Örneğin bir kültür kapsamında olağan uygulama haline gelen tekniğin başka bir kültür çerçevesine dahil edilmesi sonucunda bu yeni sanatsal ekol söz konusu yeniliği ne şekilde kullanmış, ona sahip olduğundan daha fazla değer katabilmiş mi yoksa değerinin azalmasına mı neden olmuştur? Veya benimseme neticesinde ortaya çıkan uygulamalar yeni buluşlara ve gelişmelere zemin yaratarak dallanıp budaklanması mı sağlanmış yoksa sadece kendi dar çerçevesi içinde kullanılarak daha sonra terk mi edilmiştir? Belli ki bu ve benzer soruları cevaplandırmak için öncelikle kültür ve sanat bütününe zengin müfredatında neyin statik, neyin dinamik olduğunu, bu dengenin sabit bir yapı mı, yoksa gelişim ve dönüşüm yaşayan canlı organizma mı olduğunu tespit etmek ve daha sonra benimseme sonuçlarının objektif bir nedene bağlı olup olmadığını belirlemek gereklidir. Bu bilgiler karşılıklı kültür yakınlaşmalarında nesnel ve ölçülebilir verilerle hareket etmeye, etkilenme olayının olasılığını, yönünü, kapsama alanını ve etki derecesini belirlemeyi sağlayabilirdi (Гюль, 2005: 32-38).

Kültürel etkileşim probleminin içeriğinde cevaplandırılmasını bekleyen bir diğer soru ise iki kültürün karşılaşması sırasında kimin etkin kimin edilgin olabileceğiyle ilişkilidir. Muhtemeldir ki karşılıklı ve tek yönlü etkilenme durumları yakınlaşma yaşayan kültürlerin sahip oldukları belli niteliklere bağlıdır. Sanatsal üretimle ilgili olduğu varsayılan bu nitelikleri politik/askeri güç, kültürel/sanatsal birikim ve bilimsel/teknolojik düzey kapsamları içinde ele almak mümkün olabilir mi? Tahmin doğruysa eğer söz konusu bu niteliklerin ayrışık ve toplu değerleri kültürlerin karşılaşması sırasında ne gibi rol oynamakta veya başka bir deyişle bu değerler belirleyici rol oynayıp oynamakta mıdır?

1. Etnogenez Teorisi ve Kültürel Etkileşim

Kültürel etkileşim problemi XX. yy. başlarında Tarih, Felsefe, Antropoloji, Etnografya gibi insan toplumu ve kültürü üzerine odaklanan bilim dallarından ayrılmış Kültürel Antropoloji veya Kültüroloji'nin araştırma konuları arasında yer almaktadır (Выжлецов, 2014: 79-94; Коньрева, 2007: 6-18; Beals & Hoiyer, 1991: 9-34). Daha çok koordinasyon ve entegrasyon görevi yürüten bu

⁵ Buna rağmen bazı bilim insanları kültürü statik yapı olarak görmektedirler (Тюгашев, 2008: 249-256).

bilim dalı günümüze kadar ortaya çıkan çok sayıda ilgili teorileri ve kültür modellerini bir araya getirerek mevcut birikim üzerinden yeni metodoloji oluşturmaktadır. Bu kapsamda yapılan sentezlerde kültür olayının, *paylaşılır, öğrenilir, tümleşik, devingen ve simgelere dayalı yapıya* sahip olduğu temel özellikler şeklinde belirlenmiştir (Haviland vd., 2008: 103-120). Konumuz açısından önem taşıyan Sosyokültürel Dinamiklerin Devrik Modellerinden biri olan *Etnogenez teorisi* de kültürün bu temel özelliklerinden biri olan *devingenlik* başlığı altında yer almaktadır (Коньрева, 2007: 44-45). Rus bilim insanı L. Gumilev'a ait *etnogenez* terimi etnik sistemlerin başlangıçtan ve yok olmaya kadar devam eden tarihi varoluş süreçlerini ifade etmek için ortaya atılmıştır (Гумилев, 2008: 39; Farzaliev ve Sazak, 2016: 117-130; İsmayılov, 2012: 1-17). Gumilev'a göre kendi içinde kapalı ve devingen modüler sistemlere sahip *etnosların*⁶ ortaya çıkma, güçlenme, gerileme ve yok olmadan ibaret olan dört evreli *etnogenezi* bir kültürün tarihteki varlığının tüm yönleri ve durumlarını belirleyen temel etmendir (Коньрева, 2007: 45). Yokluktan (sıfırdan) başlayarak yine yoklukta son bulan etnogenez eğrisinde yükseklik arttıkça kültürün dâhili gücü ve potansiyeli artmakta, yükseklik azaldıkça ise ters yönde gelişmeler yaşanmaktadır.

Gumilev'a göre etnogenezin başlangıç noktasını tetikleyen *passionerlik* olayının ismi Latince tutku anlamına gelen "*passio*" kelimesinden türemiştir (Гумилев, 2008: 8). Biyosfer enerjisinden beslendiği (Вернадский, 1987: 45-46; Максюттов vd., 2016: 835-37) ve muhtemelen insanların şuuraltına etki ettiği kabul edilen passioner güç, toplumları ortada hiçbir neden ve çoğu zaman amaç bile olmadan harekete geçmeğe, fetihler ve kahramanlıklar yapmağa, devletler ve imparatorluklar kurmağa iter (Gumilev, 2019: 285-87; Коньрева, 2007: 45). Yirminci yüzyılda ortaya çıkan bu iki önemli kavram insanlık tarihinin farklı açıdan değerlendirilmesine ve yaşanan gelişmelerin arka planında duran nesnel devingenleri görmeğe olanak tanır.

Kültürel etkileşimler konusunu *Etnogenez Teorisi* çerçevesinde değerlendiren S. Dadaş, Türk sanatının görsel ifade diline⁷ yönelik paradigma geliştirerek onu bir taraftan İskit kültürüne dayandırmakta, diğer taraftan ise bu dillerin oluşum evrelerine yönelik varsayım ileri sürmektedir. Buna göre olgunlaşma evresine gelmiş bir geleneksel kültürün⁸ tasvir dili hiçbir dış etki neticesinde köklerinden koparak değişemez; yaşanan karşılıklı kültürel etkileşimler ise onun bütünlüğünü bozmadan sadece detaylarda zenginleşmesine ve çeşitlenmesine neden olabilir (Dadaş, 2016: 13-

⁶ Karşılıklı doğa-insan etkileşimlerinde etnos en geniş sosyal birim olarak görülmektedir. Bu kelime Türkçe'deki ulus veya millet tanımlarına yakın olsa da kimi yönleriyle daha geniş mana taşır (Gumilev, 2019: 44-46).

⁷ Kültürlerin ifade dilleri onların teorik, duygusal/düşünsel düzeyden duyulara hitap eden maddi düzeye indirgenmesine araç olmaktadır (Коньрева, 2007: 31).

⁸ Burada kastedilen Yeni Çağ öncesinde var olan ve bazı kaynaklarda arkaik veya "premodern" adlandırılan milli kültürlerdir (Flood, 2009: 1-4; Anonim, 2002: 194). Bunları 17.yy. sonrasındaki modern milli kültürlerden ayırmak için *geleneksel* tanımı kullanılmıştır (Avşar, 2017: 967-984).

14). Dadaş'ın bu teorisi, kültürel etkileşim olayını spontane ve sonuçları öngörülemez halden daha sağlam rasyonel temellere dayanan gelişmeler zinciri haline dönüştürdüğünden⁹ konunun inceleme perspektifi genişlemekte ve buna yönelik bazı yeni düşünceler ileri sürmeğe olanak tanımaktadır.

2. Yatay ve Dikey Etkilenmeler

İnsanlık tarihinde yaşanan kültürel etkileşimlere kültürlerin tarih sahnesinde var olma döngüsü açısından bakıldığında olası benimsemelerin oluşum ve gerileme evrelerinde daha etkin olduğu söylenebilir. Kültürlerin bu evreleri insan hayatında da yaşanan çocukluk ve ihtiyarlık dönemlerine benzer; birincide potansiyel/ güç henüz elde edilmemiş, ikincide ise artık yitirilmiştir. Olayı yalınlaştıran bu kıyaslamayı göz önünde bulundurarak bir faraziye geliştirmek mümkündür: ikili ilişkilerden doğan kültürel etkileşimlerde etkilenen kültürün yaşam eğrisi üzerindeki konumu etkileyene göre daha düşük noktada bulunmuş olmalıdır.¹⁰ Buna göre olgunluk evresinde bulunan bir kültürün yükseliş veya gerileme aşamasındaki etkilemesi muhtemel olduğu halde, oluşum veya gerileme evresindeki kültürün olgunluğunun zirvesine yakın bulunması etkilemesi beklenemez (Avşar, 2017: 967-84). Bu türden ilişkileri *özne-nesne ilişkisi* şeklinde tanımlayan Hamidov'a göre buradaki *özne* etkileyen, *nesne* ise etkilenen taraftır (Хамидов, 2016: 59-67). Dolayısıyla kültürlerin karşılıklı ilişkilerinde belli kültürün etnogenez eğrisi üzerindeki konumundan ziyade karşılıklı konumlarının durumu önem taşır. Tarihte bu tarz ilişkilere çeşitli örnekler sunarak olayları kendi teorisi açısından analiz eden Gumilev'a ek olarak Rusya devletçiliğinde Türk Tatarlarının, İslam kültürü üzerinde Roma, Bizans, Sasani ve Horasan ve Selçukluların belirleyici rolünü hatırlatmak gerekir. Tamamen doğal nedenlerden kaynaklandığı anlaşılan bu etkiler henüz oluşum evresinde bulunan kültürün daha yüksek pasionerliğe sahip diğeriyle karşılaşmasının sonucudur. Tahmin edilebileceği gibi bu durumda etki tek yönlüdür. Oysa tarih çok daha ilginç örneklerle karşımıza çıkar. Bir dönem Bizans sanatından etkilenen Emevi İslam kültürü Abbasi döneminde tam ters yönde etki göstermeğe başlar (Brnad, 1989 1-25; Bursalı, 2016: 69-72; Demirkent, 2005; Doğer, 1997: 15-17, 77; Öney, 1971: 91-118). *Toynbe bu durumu "ters tepki" adlandırsa da yaşananların arka planında farklı türden devingenlerin olduğu anlaşılmaktadır* (Agy., 1995:131).

Yukarıda belirlenen *evrensel etkileşim kuramını* daha yakın formasyon evrelerinde bulunan kültürlerle yönelik izlendiğinde Hamidov'un "*yatay etkileme*" olarak tanımladığı durumlarla karşılaşırız (Хамидов,2016: 59-67). Pasionerlik enerjisinin miktarları bir birine yakın olan karşılaşmalarda her kültür karşısındakinden kendine uygun olanı seçerek bütünlüğüne zarar

⁹ Karşılıklı etkileşimler kültürlerin temel varlık şartı olduğundan etkilenmeyen veya etkilemeyen kültürlerden söz etmek mümkün değildir. Kültürel etkileşim modelleri için bkz.(Хамидов, 2016: 59-67).

¹⁰ Farklı kapsamda olsa da benzer fikir E. Gül tarafından da ileri sürülmektedir (Agy., 2005: 8).

vermeyecek oran ve nitelikte benimsemeler yapar ki bu türden eylemler kültürün çeşitlenmesi ve zenginleşmesine vesile olur (Бахтин, 1986: 347-354). Zaten bu benimsemelerin kültür dinamiğinin temel eylemlerinden biri olduğu yönünde düşünceler mevcuttur (Кононова, Левашкина, 2008: 35-39). Tarihte var olmuş sayısız “yatay” kültürel denklemler arasında Abbasi ile Çin seramik ekolleri arasında yaşanan etkileşimleri örnek olarak göstermek mümkündür (Watson, 2014: 123-142). Bunların kar amaçlı ticari arka planı etkileşimin gerçekleşme olgusu ve karşılıklı yön faktörünü ortadan kaldırmaz¹¹.

Kültürler arasında yaşanan karşılıklı veya tek yönlü etkileşimlerin temel mantığı konusunda sunulan şemanın doğruluğu kabul edildiğinde çözülmesi gereken sıradaki problem “yatay etkileşim” sırasında yaşanan benimsemelerdeki seçicilikle ilgilidir. Bu seçiciliğin hem “dikey” hem de “yatay” düzeylerde varlığı bilinse de, iki durum arasında önemli bir farkın mevcut olduğu dikkate alınmalıdır. “Dikey” etkileşimlerde benimsemelerin türü ve boyutu büyük oranda “irade dışı” gerçekleşmiş olmalıdır çünkü bu denklemde gelişiminin daha üst noktasında bulunan kültürün etki alanına¹² dâhil olan diğer kültür gezegeni kendi potansiyelinin doruk noktasına ulaşana kadar güçlü olan veya olanların peşinden gayri ihtiyari halde sürüklenmektedir. Oysa “yatay” etkileşimlerde karar kültürlerin kendisine aittir¹³. Bu durumda etkilenen kültürün etkileyenin bütüncül birliğinde neyin cazip ve gerekli görebileceği sorusu geniş olasılıklar yelpazesi barındırmaktadır. Kuşku yok ki her münferit durumda ortaya çıkan sonuç karşılaşılan kültürlerin etnik kimliği, sosyo-politik, ekonomik, teknolojik, çevresel vd. faktörlerle belirlenmektedir¹⁴. Tüm bu gerçekleri göz önünde bulundurarak kültürler arasındaki ilişkilerin *dikey* türleri için *benimseme/özümseme*, *yatay* düzeyde gerçekleşenler içinse *etkilenme/esinlenme* tanımlarını kullanmak mümkün görülmektedir. Bu ayrışım ilişki şeklinin temel mantığının algılanmasını ve ilişkide bulunan kültürlerin etnogeneze eğilimleri üzerindeki karşılıklı konumlarını kısa yoldan belirtilmesini sağlayabilirdi.

Karşılıklı etkileşim probleminin kapsamında bulunan ve cevaplandırılması gereken bir diğer soru ise dıştan gelen tesirin güç ve etki oranıyla ilişkilidir. Buna yönelik ileri sürülen bazı varsayımlara göre dış etkinin gücü devamlılık süresi (Петрова, 2016: 72-73) coğrafi yakınlık (Раевский, 1978: 63-71; Tavkul, 2007: 25-45 Agababa, 2014: 1-10), karşılaşılan kültürlerin tipolojik

¹¹ G. Basalla tarafından işlenen benzer durum teknolojik alanlarda gerçekleşen buluşların ekonomik güdüler veya Pazar talebi üzerine yapılabileceğini ortaya koymaktadır (Agy., 2019: 176-185).

¹² Bu etki alanını Gumilev “Etnik alan” adlandırmaktadır (Коньрева, 2007: 45).

¹³ Rus bilim insanı D. Lihaçev’a göre dış etkilerin tesir gücü kültürün dâhili ihtiyaçlarıyla örtüşme oranına bağlıdır (Гюль, 2005: 8; Хазанов, Шкурко, 1978: 72-80).

¹⁴ Kültürler arası etkileşimlerin sadece iki farklı şekilde gerçekleşebilmesini kabul eden A.A.Guseynov, bu olasılıkların sonuçlarını çağdaş dünyaya yönelik işlemiştir (ГУСЕЙНОВ, 2008: 65-70).

ve gelişim safhalarındaki benzerlik (Хазанов, Шкурко, 1978: 72-80; Гумилев, 1991: 33) gibi hususlara bağlı olarak artar veya azalabilir. Tartışılması gereksiz gözükken bu etmenlere ticari ilişkileri de eklemek kanımızca yanlış olmaz. Tarihi İpek Yolu üzerinde yaşananlar buna örnek gösterilebilir (Aksoy, 2009; Espagne vd., 2013). Doğudan Batıya ve Batıdan Doğuya akan bu nehrin sularında çok sayıda din, gelenek, düşünce ve inanış seyahat etmiş, beğendiği kıyıyı kendine mesken seçerek yerleşmiştir.

3. Kültürel Etkileşimlerde Sanatsal İçerik

Kültürlerin karşılıklı etkileşimlerinde önemsinmesi ve odaklanması gereken bir diğer husus ise tesirin içerik analizi konusudur. Tarih süresince kültürlerin maruz kaldığı dış etkileri E. Gül form, teknoloji ve ikonografi alanlarıyla sınırlamış olsa da (Гюль, 2005: 9), mevcut metodoloji daha geniş ve ayrıntılı tanımlama mekanizması sunmaktadır. Seramik, maden, cam, halı-kilim vd. taşınabilir maddi ürünlerin değerlendirmesinde kullanılan konu, malzeme, form, boyut, motif-ikonografi, renk, yapım ve süsleme teknikleri gibi başlıklardan oluşan eser tanımlama kriterleri (Karpuz, 2015: 91-95) aynı zamanda dış etkinin alanı ve şekline yönelik de muhtevayı belirlemek için kullanılabilirler. Ne yazık ki aslında geniş ve kapsamlı içeriği aydınlatmaya yarayan bu başlıklar daha çok nesnenin optik ve teknik özellikleriyle ilişkili olduğunda yapının sadece maddi yönlerini ihtiva etmektedirler¹⁵. Bunların arasında yer almayan, lakin sanat eserinin değerlendirilmesinde büyük önem taşıyan ustalık düzeyi kriteri de yine malzemeyle ilgili işçiliği, sanatsal düşüncenin maddiyata dönüşüm sürecinin başarı oranını ifade eder. Oysa sanatsallık değeri tüm bu şıkların ötesinde bulunan soyut bir içeriktir ve mevcut yaklaşımla ölçülmesi henüz mümkün görülmemektedir.

Çağın Düşünce Dünyasıyla (Fauconnier, 1985) ilişkili olan yaratıcılık miyarı, sanatsal tasarım, güzellik ya da estetik değer konuları arkeolojik bulguların ve tarihi nesnelerin değerlendirilmesinde dikkate alınmadığı zaman bir maddi oluşumu esere dönüştüren temel nitelik konu dışı edilmektedir. Takdir edersiniz ki bir Ortaçağ seramik atölyesinde yapılan her kap sanat eseri olmadığı gibi, Selçuklu çağında inşa edilmiş her yapının tarihi değeri ile estetik değeri arasında orantısız ilişki mevcut olabilir. Gözle görülerek algılanan bu estetik içerik ne yazık ki henüz somut bir şekilde tanımlanıp ölçülemediği. Diğer taraftan bu problemin zorluğu sadece elle tutulamayan içeriğinden kaynaklanmaz, aynı zamanda algının sübjektifliğine de bağlıdır. Kısa yoldan bu sübjektiflik “zevkler ve renkler tartışılmaz” sözüyle ifade edilmektedir. Dönemin

¹⁵ Burada *yüklenmiş anlam* konusuna değinilmemesinin nedeni onun sadece gerçekçi tarzlarda yapılan süslemelerin değerlendirilmelerinde gündeme gelme olasılığından kaynaklanmaktadır.

entelektüel dünyasını temsil eden ve yine döneme has estetik anlayışın simgeselliğiyle maddiyata manevi değer kazandıran bu içeriğin ölçülmesi, kültürel etkileşimlerdeki rolünün ve konumunun belirlenmesini de sağlayabilirdi. Sanatsal üretimle ilgili düşüncelerimize yeni boyut kazandıran bu bilgi kültürel benimseme veya etkileşimlerin üretim zincirindeki rolünü tespit etmeye ve dış etkinin uygulama düzeyiyle sınırlı kalıp kalmadığına, çok daha derin katmandan ibaret olan duygu ve düşünce dünyasına (Mülayim, 1994: 28) da sirayet edip etmediğini belirlememize fırsat tanıyabilirdi.

Kültür kavramı üzerine yapılan araştırmalarda onun oyun ile karşılaştırılması ve bundan yola çıkarak nitelmesi yapılmıştır (Huizinga, 2018). Bu niteliklerden bazıları sanatsal içeriğin tanımlanmasına da uymaktadırlar. Maddi libasından soyutlanarak değerlendirilen sanatsallığın şartlı olduğu, gündelik yaşamın dışında bulunduğu, insanın maddi ve fiziksel ihtiyaçlarına yönelik olmadığı, kendi içinde rekabet hissine sahip olduğu, sosyal beklentiler barındırmadığı ve malzemesinin güzellik olduğu söylenebilir (Коньрева, 2007: 14). Muhtemelen insanın manevi dünyasının türevi ve ruhunun ihtiyaçlarıyla ilişkili olduğundan sanatsallığın ölçülmesi veya tanımlanması bu kadar zordur.

Yukarıda sözü geçen ve estetik içeriğe diğer kriterlerden daha yakın duran *ustalık düzeyi* anlayışının kimi karşılıklı kültürel etkileşimlerde belirleyici rol oynadığına da değinmek gerekir. Sanatın her hangi bir dalıyla belli bir süre uğraşan kişilerin de bildiği gibi bir ustanın diğerinden etkilenmesi için diğerinin daha üstün ustalık meziyetlerine sahip olması gerekir. Sanat okullarında eğitim alan öğrencilerin zaman zaman ünlü sanatçıların etkisi altında kalarak tarzlarını taklit etmeleri bu basit gerçeğe açıklanabilir. *A. J. Toynbee tarafından çok yalın bir şekilde ifade edilmiş bu ilişki şekli “daha kuvvetli olan (ki bu durumda daha becerikli demek daha doğru olacaktır) daha zayıf olanı etkisi altına alır” denkleminde dönüştürülmüştür (Agy., 1995: 129)*. Sanatsal üretimlerde bu kuralın işlemesi kültürel etkileşimlerin “yatay” yönde devam etmesine bağlıdır. Kendi etnogenez eğrileri üzerinde buldukları noktaların yakınlığı neticesinde “güçlerinin tahmini eşitliği” söz konusu kültür karşılaşmalarının “diyalog” düzeyinde seyretmesini sağlar (Тюрашев, 2008: 249-56). Oysa birinin daha çok verici, diğerinin ise daha çok alıcı olduğunu “dikey” etkileşimlerde eşitliğin sağlanmadığı için toplumsal çapta kendini gösteren moda eğilimi; özenme, imrenme, kıskanma türünden duygulardan güç alarak tüm diğer gerçeklerin önüne çıkmaktadır. Bu denli baskın ve etkin

dış gücün önünde ustalık düzeyindeki ayrıcalığın ayakta kalabilmesi ne yazık ki mümkün olmamaktadır¹⁶.

4. Problemin Tersten Çözümü

L.N. Gumilev'un "bir sorunun doğru tertibinde onun cevabı saklıdır" düşüncesini takiben (Agy., 2008: 7) kültürler arasındaki etkileşim problemi kapsamında çözülmesi gereken soruları tartışmamızın nedeni söz konusu problemin sınırlarını ve içeriğini belirtmek değil, önemi ve özelliklerini bir daha dile getirmek olmuştur. Söz konusu sorular cevaplandırılmadığı zaman konuyla ilgili düşünceler, daha çok eğreti düzeyinde kalacaktır. Oysa problemin çözümüne farklı bir açıdan yaklaşmak mümkündür. Bu yaklaşım, sanatsal olgunun ortaya çıktığı tarihin öncesinde yaşananları değil; sonrasında yaşananları analiz etmekten ibarettir. Bu farklı yaklaşım dış veya iç etmenlerin etkisiyle ortaya çıkan özgül sanatsal olayların kültür dâhilinde farklı şekilde varlığını sürdürmesi gerekir düşüncesine dayanmaktadır. Muhtemeldir ki kültüre yabancı olan dış etkilerden kaynaklanarak oluşan sanatsal tarz, teknik veya herhangi bir uygulamanın tatbik edilmesiyle kültürün kendi iç devingenlerinden beslenerek gelişmiş sanatsal olguların uygulanması ve yaşatılması arasında bir takım farklılıklar mutlaka olmalı. Bu konunun derinden incelenmesi kültürler arası etkileşimler dışında kültürlerin yaşam şekline yönelik de faydalı veriler sağlayabilir.

Problemin bu farklı açıdan çözüm ayrıntılarına girmeden önce teklif edilen yeni metodun hangi türen ilişkilere yönelik etkili olabileceğini tartışmak gerekir. Yukarıda yapılan kısa tespitlerden yola çıkarak bu yöntemin yatay etkileşimlerin analizinde daha faydalı ve verimli olabileceği düşünülebilir. Tekâmül yolunda duran ve henüz kimliğini tam olarak belirlemeyen bir kültürün dış etmenlere karşı davranışı ortak potada birikim oluşturmaktan ibaretken, gelişim eğrisinde yatay konuma geçen bir kültür çok daha seçici ve ferdiyetçi davranmaktadır (Avşar, 2017: 61-78). Birincide sahiplenmeler oluşumun temel kaynağıyken ikincide özel durumlardan ileri gelmekte, belirli estetik kaygılardan oluşan süzgeçten geçirilmekte ve mevcut sanatsal içeriğin çeşitlenmesine hizmet etmektedir. Bu nedenle kültürler arasında yaşanan yatay etkilenmeler bir olgu yumağı içinden alınan detayın farklı bir yumak içine yerleştirilmesine benzer. Bu durumda yeni organizmaya alışma, uyum sağlama, onun bir parçası haline gelme sürecinin farklı zaman-mekân bileşimlerinde değişik başarı oranları sergilediğini tahmin etmek yanlış olmaz. Lakin bu kaynaşma oranı ne kadar yüksek olursa olsun "yabancı" detayların "orijinal parçalar" gibi davranması beklenemez. Dolayısıyla burada takip edilmesi gereken hususlar sanatsal üretimde

¹⁶ Makine halılarının el dokuması halılardan, sentetik kumaşların keten ve pamuk ipliğinden yapılmış kumaşlardan, plastik malzemenin doğal malzemelerden daha fazla rağbet görmesi gibi olaylar bu "dikey" etkileşimlerin neticesidir.

ortaya çıkan yeni oluşumun devamlılığı, entegrasyonu, sürdürülebilirliği, kalıcılığı, yayılmacılığı, çeşitlenmesi ve diğer sanat gelenekleriyle bağdaşma oranlarıyla ilişkilidir.

Farklı sanatsal oluşumların kültür dâhilinde sürdürülmesiyle ilgili konular incelendiğinde insan faktörünün ve bu faktörle ilişkili geniş yelpazenin de etkin ve kimi zaman belirleyici rol üstlendiği unutulmamalıdır. Bu anlamda büyük önem taşıyan etnografya bilimi bir kültür çatısı altında bulunan bireylerin kimlik niteliklerine yönelik geniş içerik barındırmaktadır. Sanatsal üretimin tüm dallarıyla ilişkili olan bu içerikte insan alışkanlıkları gibi önemsiz gözükken olgu bazen tüm döneme damgasını vurabilir. İslam mimarisinde klasik medrese yapılarının Horasan'ın ev mimarisindeki *dört eyvanlı merkezi alanlı* plana sahip olmasının, burada ders veren ilk hocaların “rahat olabilecekleri” ortam tercihlerinden kaynaklanması bu kapsamda sunulabilecek çok sayıda örneklerden sadece birisidir (Eravşar, 2018). Dikey etkileşimi temsil eden bu örnek aynı zamanda çözüm önceli bulunmayan durumlarda olasılıklardan birinin tercih edilme mantığını açıklamaktadır.

Ortaçağ kültürlerinde sanatsal gelişmelerin yönetici sınıf ve yerel gelenek olmak üzere iki temel kaynaktan beslendiği bilinmektedir (Grabar, 2010: 176-182). Bu çağlarda yönetici sınıfı genellikle hanedan aile ve saray ileri gelenleri temsil ederken yerel gelenek Grabar'ın ifade ettiği şekliyle “kentsel burjuva” tarafından desteklenmekteydi (Agy, 2010: 179-180). Devletin içinde ortak kültürün elit ve kırsal zevklerini destekleyen bu iki sınıf bazen de tamamen farklı kültürel çevrelerden oluşabiliyordu¹⁷. Her iki durumda sanatsal olgunun kaynağını tespit etmek üzere mevcut siyasi yönetimin öncesi ve sonrasında yaşananlar ile o iktidarın zamanında yaşanan gelişmelerin karşılaştırılması yapılmakla birlikte yabancı kültüre sahip iktidar gücün kendi öz (interland) alanı yakından incelenmektedir (Ремпель, 1978: 29). Ne yazık ki genel kabul gören bu uygulamaya yönelik kesin hükümlere sahip değerlendirme metodoloji (geliştirilmediğinden bazı keyfi yorumlarla karşılaşılabılır¹⁸. Bu keyfilik özellikle “göçebe kültür” tanımıyla damgalanan Türk ve Prototürk kültürleriyle ilişkili konularda karşımıza çıkmaktadır. Oysa konuya vakıf olan kimi uzmanlar göçebe kültürlerin ortaya koyduğu sanatsal gelenekleri yerleşik kültürden daha yüksek değerlendirmektedirler¹⁹. Dolayısıyla burada var olan sıkıntının bilimsel yöntemlerin yetersizliğinden ziyade yanlılık veya bilgisizlikten kaynaklandığı söylenilebilir.

¹⁷ Burada dışarıdan gelecek bölgeyi hâkimiyeti altına alan güçlerden söz edilmektedir.

¹⁸ Baktria-Margiana veya Kuşan kültürünün Selefkoşlar aracılığıyla Antik Yunan'a, 9-10.yy. Horasan kültürünün Samaniler vesilesiyle Farslara mal edilmesinin yanı sıra Büyük Selçuklu İran kültürünün de yine Fars kültürü olarak görülmesi pozitif bilimlerde kabul görmemesi gereken keyfilik içermektedir.

¹⁹ Göçebe yaşam tarzında sanatsallık soyut bir güzellik ihtiyacının karşılanması şeklinde değil, yaşamın vazgeçilmez koşullarından biri olarak görülmektedir ve temel özellikleri doğallık, fonksiyonellik ve taşınabilirliktir. Bu yaklaşım göçebe sanat üretimlerinin tamamında var olan ana mantık ve temel gerektirir (Rasonyi, 2002: 350-377).

Sonuç

Malzemeye bağlılığı vesilesiyle zaman ve mekanla ilişkisi yoğun olan Sanat Tarihi biliminin diğer rasyonel ve pozitif bilim dallarına uygun araştırma metodoloji geliştirmesinin büyük önem taşımakla birlikte bazı zorluklar barındırdığı bilinen bir gerçektir (Mülayim, 1994: 13-14). Temel kimliği tarih ve sanata bağlılık olarak tanımlanabilen bu bilimde insan faktörünün rolü ve akabinde saklanan rastlantısallık belki de en büyük mihenk taşlarından biridir. L. Gumilev'un *etnogenez* teorisi bu konuya yeni boyut kazandırarak tutarsızlığı ve fevriliği kurama dönüştürmektedir. Yirminci yüzyılın en büyük buluşlarından biri sayılan bu teori "sanat tarihinin malzeme yığını...kaos'unun dizginlenmesine" yarayacak yeni bir yol şeklinde tercih edilebilir (Mülayim, 1994: 11, 332).

Sanat tarihi biliminde varlığı kabul edilen lakin tanımından belirsiz içeriğinden dolayı hep kaçınılan diğer problem ise estetik değer kavramıyla ilgilidir. Bu problemin geniş multi disiplinler içeriği ²⁰ araştırmacılar için ciddi zorluklar barındırır da ilk aşamada *geleneksel* ve *modern* ayrışımının (Avşar, 2017: 61-78) işe yarayabileceği kanısındayız. Bu ayrışım yukarıda sözü geçen belirsizliği bir nebze olsun ortadan kaldırmakta ve yaratıcılık sürecinde takip edilen yola akılcı bir dış çerçeve kazandırmaktadır. Varsayım düzeyinde bulunan bu iddianın değerlendirilmesi ve tartışılması "Türk Minyatür Sanatının Tasvir Dili" teorisinin de tanınmasına vesile olabilir (Дадаш, 2006). Diğer taraftan güncel içeriğinden dolayı gündeme alınması gereken bu konuda yanlış varsayımlarda bulunmak tehlikesi hiçbir girişimde bulunmamaktan daha faydalı gözükmektedir.

Sanat tarihi ve arkeoloji alanlarının ortak malzemesi olan tarihi sanatsal üretimlerde kültürler arasında karşılıklı veya tek yönlü etkileşimler sık sık ortaya çıkan bir diğer problemdir. Bu konu özellikle yeni bir atılım, uygulama veya tarz gözlemlendiği zaman akla gelmekte, söz konusu olgunun muhtemel kaynağı olarak diğer olasılıklar arasında görülmektedir. Bu sırada dış etki tespiti için tarihte yaşanan ve özellikle uluslararası düzeyde gerçekleşen ilişkiler adım adım takip edilmeli ve bunlardan doğabilecek sonuçlar gözlemlenmelidir. Çoğu olaylarda yetersiz veriler problemin çözümünü zorlaştırdığından "*tersten inceleme*" yöntemi farklı bir araştırma metodu olarak tercih edilebilir. Su yüzeyinde yarattığı dalgalanmayla düşen taşın fiziki parametrelerinin ilişkilendirilmesi gibi bir kültürde ortaya çıkan yeni gelişmenin tabiatı da oluşturduğu sonuçlarıyla doğrudan bağlantılı olmalıdır. Yumağın geriye sarılmasıyla bilgilere ulaşma yolu faraziyesi Sanat Tarihi'nde rasyonel bilimlere has nesnellikte "kapılardan" biri olarak görülmektedir.

²⁰ Bu içerikte psikoloji, sosyoloji, tarih, etnografya ve diğer bilim alanlarına pay düşmektedir.

Kaynaklar

- Agababa, Naile (2014). “Slav ve Türk Dillerinin Karşılıklı Etkileşimi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/1,2014 s. 1-10.
- Aksoy, Yahya (2009). Si-An’dan Tiran’a Tarihi İpek Yolu, “Araştırma ve İnceleme” Dizisi: 8, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Anonim (2002). Глобализация: контуры XXI века. Реферативный сборник. Часть 1. Москва: РАН ИНИОН.
- Avşar, L. (2017). “Dâhili Gözle Görülen Dünya, Türk Sanatının Oluşumu Ve Tasvir Dili”, İDİL Sanat ve Dil Dergisi, Sayı 31/ Bahar II/ 2017 www.idildergisi.com, s. 967-984.
- Basalla, George (2019). Teknolojinin Evrimi (çeviren Cem Soydemir), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Baxandall, Michael 1985. ‘Excursus against influence’, in: Patterns of Intention, Yale University Press.
- Beals, Ralph Leon ve Hoijer, Harry (1991). “Antropolojinin Konusu ve Alanı” (çeviren Yrd. Doç. Dr. Gürbüz Erginer), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 35, Sayı 2 (1991), s. 9-34.
- Brand, M. (1989). “The Turkish Element in Byzantium”, Eleventh Twenty Centuries. Dumbarton Oaks Paper, Vol.43, 1-25;
- Bursalı, M. (2016). “Bir Merkez Sembol Olarak Bizans ve Selçuklu Döneminde Hayat Ağacı Motifi”. 1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, 25-28 Haziran 2007, İstanbul, 69-72;
- Canfield, Robert L. (ed.) (1991). Turko-Persia in Historical Perspective, Cambridge: Cambridge University Press.
- Demirkent, I. (2005). Türk Yaşamının Bizans'a Etkilerinden Bir Kaç Örnek. İstanbul: Dünya Kitapları.
- Doğar, Lale (1997). “İslam Sanatı Etkisinde Kuş Figürlü Bizans Seramikleri”, Arkeoloji ve Sanat, 77, s. 15-17.
- Eraşar, Osman (2018). “Nizamiye Medreseleri ve Selçuklu Dönemi Medrese Mimarisinin Ortaya Çıkışı”, “Doğumunun 1000. Yılında Nizamülmülk İlmî” Bilimsel Kongresi, 6 -8 Nisan 2018, Konya.
- Espagne, Michel; Gorshenina, Svetlana; Rapin, Claude ; Berdimuradov, Amridin; Grenet, Frantz (2013). Cultural Transfers in Central Asia: before, during and after the Silk Road (co-edited with Shahin MUSTAFAEV, Paris-Samarkand : IICAS.
- Farzaliev, Akif ve Sazak, Gözde (2016).“Lev Nikolayeviç Gumilev ve Etnogenez Teorisi”, Türkiyat Mecmuası, c. 26/1, 2016, s. 117-130.
- Fauconnier, Gilles (1985). Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Finbarr B. Flood, (2009). Objects of Translation: Material Culture and Medieval “Hindu-Muslim” Encounter, Princeton: Princeton University Press.
- Grabar, Oleg (2010). İslam sanatının Oluşumu (Çeviren Nuran Yavuz), 4. Baskı, İstanbul: Kanat Kitap.

- Gumilev, L. N. (2019). *Ernogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri* (İngilizceden çeviren D. Ahsen Batur), 4. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gülmez, Bahaddin (2011). *Kültür Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Haviland, William A.; Prins, Herald E.L.; Walrath, Dana & McBride, Bunny (2008). *Kültürel Antropoloji* (Çeviren İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Huizinga, Johan (2018). *Homo Ludens: Oyunun Kültür İçindeki Yeri Üzerine bir Deneme* (Çeviren Orhan Düz), İstanbul: Alfa Yayınları.
- İsmayılov, Meşdi (2012). “Avrasyacı Lev N. Gumilev’un Tarih Görüşünde Türk Etnosunun Etnogenezisi Meselesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, I/1 2012, s. 1-17.
- Karpuz, Haşim (2015). *Arkeoloji, Sanat Tarihi ve El Sanatlarında Araştırma Metotları*, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kuban, Doğan (2008). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: YKY.
- Mülayim, Selçuk (1994). *Sanat Tarihi Metodu*, 2. Baskı, Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi.
- Öney, Gönül (1971). *Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuklu Etkisi*. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı, III , 91-118.
- Rasonyi, Laszlo (2002). “Tarihte Türklük”, *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 350-377.
- Tavkul, Ufuk (2007). “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Mart 2007), s. 25-45;
- Watson, Oliver (2014). “Revisiting Samarra: the Rise of Islamic Glazed Pottery”, *Beiträge zur Islamischen Kunst und Archäologie*, Band 4, pp.123-142.
- Бахтин, Михаил Михайлович (1986). “Ответ на вопрос редакции «Нового мира»”, *Эстетика Словесного Творчества*, Москва: Искусство, с. 347-354.
- Вернадский, Владимир Иванович (1987). *Химическое строение биосферы Земли и её окружения*, Москва: Наука.
- Выжлецов, Павел Геннадиевич (2014). “Основные положения культурного эволюционизма Л. Уайта”, *Философия и Гуманитарные Науки в Информационном Обществе*, Выпуск № 3(5) июль – сентябрь/2014, с. 79-94;
- Гумилев, Лев Николаевич (2008). *Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению*, Москва: Айрис-пресс.
- Гумилев, Л.Н. (1991). *Тысячелетие Вокруг Каспия*, Баку: Bilim.
- Гусейнов, А. А. (2008). “Диалог Культур: Возможности и Пределы”, *Диалог культур и партнерство цивилизаций: VIII Международные Лихачевские научные чтения*, 22–23 мая 2008 г. — СПб.: Изд-во СПбГУП, с. 65-70.
- Гюль, Эльмира (2005). *Диалог культур в искусстве Узбекистана (античность, средневековье)*. Ташкент: PRINT-S.
- Дадаш, Сиявуш (2006). *Теория Формального Изобразительного Языка Тюркской Миниатюры*, İstanbul: Mega.

- Кононова Е.А., & Левашкина О.Ю. (2008). Заимствования как фактор культурной динамики. Инженерные технологии и системы. Вестник МГУ. 2008. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zaimstvovaniya-kak-faktor-kulturnoy-dinamiki> (дата обращения: 28.02.2021).
- Коньрева И. В. (2007). Культурология: учебное пособие, 2-е изд., перераб. и доп. – Комсомольск-на-Амуре: ГОУВПО «КНАГТУ».
- Максютов, И. Р. ve Рахматуллин, Р. Ю. (2016). “Вклад В. И. Вернадского в развитие естественных наук”, Молодой ученый, № 20 (124), Октябрь 2016, с. 835-837.
- Петрова, С.И. (2016). “Динамика Культурных Процессов”, Международный Научный Журнал «Инновационная Наука» № 4/2016, с. 72-3.
- Раевский, Д.С. (1978). “«Скифское» и «греческое» в сюжетных изображениях на скифских древностях (к проблеме антропоморфизации скифского пантеона)”, Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского Востока, с. 63-71.
- Ремпель, Лазар Израилевич (1978). Искусство Среднего Востока, Москва: Советский Художник.
- Руденко, Сергей Иван., (1968). Древнейшие в Мире Художественные Ковры и Ткани из Оледенелых Курганов Горного Алтая. Москва: Искусство.
- Тойнби, Arnold. Дж.(1995). Цивилизация перед судом истории: Сборник. Москва: Наука.
- Тюгашев, Е.А. (2008). “Почему Невозможен Диалог Культур: Онтологические Запреты “, Социальные коммуникации и эволюция обществ : сб. ст.международной научно-практической конф. / редкол.: В.В. Богданов, И.А. Вальдман (гл. ред.) [и др.]; Новосиб. гос. техн. университет. - Новосибирск : Изд-во НГТУ, с. 249-256.
- Хазанов, А.М.. & Шкурко, А.И (1978). “Воздействие античной культуры на искусство и культуру скифо-сарматского мира”, Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. Сб. ст. под ред. И.Р.Пичикян. Москва: Наука, с. 72-80.
- Хамидов, А. А. (2016.). “Основные типы взаимоотношения культур”, Проблема культурного взаимодействия: история и современность, по материалам международной научно-практической конференции «Проблемы культурного взаимодействия в современном мире» 26-27 мая 2016 г., Москва, МГИК, с. 59-6